

Annemieke Klijn

*De culturele horizon van Johannes Vrijthoff (1722-1793), medicinae doctor te Maastricht*¹

Zo alle mensen, yder in zijn ampt, om hunne kunst door nieuwe ontdekkingen te verrijken, verpligt zijn, moeten zy, hun voordeel by de kennisse hunner Voorzaaten doende, alles in het werk stellen, om die te overtreffen, en naadat zy bekwaam, en anderen boven 't hoofd geworden zijn, denken dat zy ook Opvolgers, en dat die meer kennis als zy zullen hebben, omdat de Kunsten daaglijks meer en meer toeneemen, naarmate de menschen ouder en wijzer worden.²

Op 14 mei 1805 vond de openbare verkoop plaats van de bibliotheek van de ruim tien jaar eerder overleden Maastrichtse *medicinae doctor* Johannes Bernardus Vrijthoff. In de tweede helft van de achttiende eeuw had Vrijthoff in Maastricht een centrale rol gespeeld op geneeskundig gebied. Hij was toen zowel hoofd van het militaire hospitaal als professor in de anatomie en chirurgie aan de Illustre School, een instelling voor hoger onderwijs, die in de Franse Tijd haar deuren definitief zou sluiten. Hij was niet alleen verantwoordelijk voor de medische zorg voor honderden soldaten en officieren uit het Staatse leger, maar gaf ook onderwijs aan zowel chirurgijns als vroedvrouwen. Als 's Lands Doctor' had hij bovendien superviserende taken in de drie landen van Overmaas.³ Als prins Willem V in Maastricht verbleef en om medische hulp verlegen zat, wendde hij zich tot Vrijthoff.⁴

De verkoopcatalogus vermeldt ruim 900 titels, niet alleen boeken maar ook hele tijdschriftjaargangen: 'une collection de livres en tous genres de littérature, sur-tout dans la médecine, chirurgie, anatomie &c'.⁵ Bovendien werden vanuit het voormalige woonhuis van Vrijthoff, aan de Wolfstraat 8, ruim vijftig 'tableaux' – schilderijen en/of gravures – van vooral zeventiende-eeuwse kunstenaars verkocht. Vrijthoff liet een bibliotheek na met talrijke medische klassiekers, zoals, om slechts enkele te noemen, de anatomische atlas (1685) van Govard Bidloo, fraai geïllustreerd door Gerard de Lairesse, een tweede druk van de *Opera omnia anatomica et chirurgica* (1725) van Andreas Vesalius, een klassiek boek over chirurgie (1604) van Ambrosius Paré, een verhandeling over 'leger-

- 1 De auteur dankt prof. dr. H. Hillen die aan de wieg stond van dit onderzoek. Hij kwam Vrijthoffs veiling-catalogus op het spoor en stond de auteur met raad en daad ter zijde; bovendien gaf hij inzage in enkele door hem getraceerde relevante bronnen. Eind 2011 werd een expositie ingericht rond 'De bibliotheek van J.B. Vrijthoff (1722-1793). Boekenschat van een hoogleraar geneeskunde aan de Illustre School te Maastricht', waarbij een catalogus van de hand van Hillen en Klijn verscheen.
- 2 P.E. Dionis [1642-1718], *Algemeene verhandeling van de kraamkunde, behelzende alles wat het kinderbaaren aangaat, en eenen bekwaamen vroedmeester maken kan* (Leiden 1735, 2de druk) 3. Deze editie was in Vrijthoffs bibliotheek aanwezig.
- 3 De drie landen van Overmaas waren: Valkenburg, 's-Hertogenrade en Dalhem.
- 4 Genealogie Vrijthoff. Zie: <http://users.bart.nl/~delsman/vrythoff/#IIIb> (3-6-2013).
- 5 *Catalogue de livres professeur J.B. Vrijthoff* (z.p., z.j. Stadsbibliotheek Centre Céramique Maastricht, SB134F7).

ziekten' (1771) geschreven door de Engelse militair geneeskunde John Pringle, en een achttiende-eeuwse bestseller over de 'gezondheid van den gemeenen man' (1765) van de Zwitserse geneeskundige Samuel Auguste Tissot.⁶ De catalogus is zowel vanuit boek- als vanuit medisch-historisch perspectief interessant. Verkoop- en veilingcatalogi zijn belangrijke bronnen voor het onderzoek naar de geschiedenis van de leescultuur.⁷ En ook al blijft de persoon in dit type bron 'slechts als een schim op de achtergrond aanwezig'⁸ – dit artikel pretendeert geen biografische schets te zijn – wel werpt deze catalogus licht op de brede culturele horizon van Vrijthoff. Met deze catalogus komen de geschiedenis van de leescultuur, medische geschiedenis, in het bijzonder die van de anatomie, chirurgie, verloskunde en militaire geneeskunde, en kunstgeschiedenis samen. Het culturele klimaat in Maastricht tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw is nogal eens op een haast deprimerende manier gekarakteriseerd. Zo zou de Maastrichtse burgerij 'vrij van zucht naar nieuwigheden' elke vernieuwing als 'een bedreiging van het bestaan' hebben beschouwd.⁹ In *Tweeduizend jaar Maastricht* schreef Ubachs dat er 'over het leven, het doen en laten van de Maastrichtenaars' weinig opzienbarends was te vertellen in de jaren tussen 1500 en 1800; ze 'leefden en stierven zonder veel van de grote wereld daarbuiten gezien of zelfs maar gehoord te hebben'.¹⁰ In het *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* stelde dezelfde auteur dat de Verlichting weinig of geen invloed had in Maastricht, waar rond 1775: 'alles ging zijn oude, vertrouwde gang'.¹¹ Een korte blik op Vrijthoffs veilingcatalogus met die honderden interessante boektitels – de boeken schreeuwen er als het ware om om gelezen te worden – noodzaakt echter tot nuancering van het beeld dat de burgerij in Maastricht zich liefst van alle 'vernieuwing' zou willen distantiëren. De 'culturele bagage'

6 G. Bidloo [1649-1713], *Anatomia hvmani corporis / centum & quinque tabulis, per artificopsiss. G. de Lairese ad vivum delienatis, demonstrata, veterum recentiorumque inventis explicata plurimisque, hactenus non detectis, illustrate* (Amsterdam 1685); A. Vesalius [1514-1564], *Opera omnia anatomica & chirurgica / cura Hermannii Boerhaave ... & Bernhardi Siegfried Albini ...* (Leiden 1725); A. Paré [1510-1590], *De chirurgie ende alle de opera, ofte wercken van Ambrosius Paré* (Leiden 1604); J. Pringle [1707-1782], *Observations sur les maladies des armées, dans les camps et dans les garnisons, avec des mémoires sur les substances septiques et anti-septiques* (Parijs 1771); S. Tissot [1728-1797], *Raedgevinge voor de gezondheid van den gemeenen man, van landlieden, en alle die de hulpe van een bequaem genees of heelmeeester ontbreken, of niet spoedig genoeg bekomen kunnen* (Brugge 1765).

7 Zie: www.bibliopolis.nl; H. van Goinga en J. Salman, 'Expansie en begrenzing van de interne macht. De achttiende eeuw', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 17 (2010) 171-219; J.A. Gruys en H.W. de Kooker (ed.), *Book Sales Catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800* (Leiden 1997); P. Hoftijzer, 'Leesonderzoek in Nederland over de periode 1700-1850', in: T. Bijvoet, P. Koopman, L. Kuitert en G. Verhoeven, *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen 1996) 164-182; E. Homburg, 'Over het boekenbezit van Gerrit Jan Mulder, aan de hand van een veilingcatalogus', *Tijdschrift voor Geschiedenis, Geneeskunde, Natuurwetenschappen en Techniek* 10/2 (1987) 45-56; A. Taylor en W.P. Barlow jr., *Book Catalogues: their Varieties and Uses* (Winchester 1986).

8 Van Goinga en Salman, 'Expansie en begrenzing', 206.

9 M.G. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw: kerkelijke, politieke en sociale verhoudingen, 1775-1801* (Assen 1964) 1.

10 P.J.H. Ubachs *Tweeduizend jaar Maastricht* (Maastricht 1993) 64.

11 *Idem, Handboek voor de geschiedenis van Limburg* (Hilversum 2000) 303.

van Vrijthoff was veelzijdig en laat zien hoe deze *medicinae doctor* ‘traditie en vernieuwing’ combineerde. Om zicht te krijgen op zijn culturele horizon staan de volgende vragen centraal. In welk maatschappelijk milieu bewoog Vrijthoff zich? Waar had hij geneeskunde gestudeerd? Wat is aan de hand van deze verkoopcatalogus te zeggen over zijn intellectuele oriëntatie? In hoeverre was hij een specialist op het gebied van chirurgie, anatomie en militaire geneeskunde en hoe *up to date* was zijn kennis, waarmee deze Maastrichtenaar vele soldaten behandelde? En wat valt uit Vrijthoffs collectie niet-medische boeken op te maken? Op welke wijze had het verlichtingsdenken al dan niet vat op deze *medicinae doctor*? De zogenaamde ‘tableaux’ blijven hier buiten beschouwing. Vrijthoff had vele ‘tableaux’ van met name zeventiende-eeuwse kunstenaars, maar de omschrijvingen in de catalogus zijn zo fragmentarisch dat een nadere duiding tot te veel speculatie zou leiden.¹²

Intellectuele vorming

Als zoon van een Maastrichtse lakenkoopman, opgegroeid in een gereformeerd milieu, was Jan Bernard in 1743 in Leiden geneeskunde gaan studeren om daar, vier jaar later, in 1747 tot *medicinae doctor* te promoveren op het proefschrift *Specimen inaugurale medicum de dysenteria*, een, zoals toen gebruikelijk, korte studie van 38 bladzijden.¹³ Kennelijk was zijn vader in financieel goede doen, want studeren was kostbaar en slechts voor een fractie van de bevolking weggelegd: alleen het mannelijke deel, en daarvan nauwelijks meer dan 2 procent.¹⁴ Dat de jonge Vrijthoff voor een studie geneeskunde in Leiden koos, hoeft niet te verbazen. De Leidse universiteit was van gereformeerde signatuur en op academisch-geneeskundig gebied toonaangevend. Het beroep van *medicinae doctor* was vooral aantrekkelijk voor de maatschappelijke stijgers, weliswaar niet deftig genoeg voor gevestigde juristenfamilies, maar het verleende wel het ‘aura van de academische habitus die onontbeerlijk was voor de toetreding tot de clan die de leidende functies in de grote steden en de gewestelijke besturen had te vergeven’.¹⁵

12 De lijst met 53 ‘tableaux’ stelt de historicus voor nogal wat onoplosbare problemen. Dat er bij één nummer soms twee werken worden vermeld, is tot daar aan toe, maar soms zijn de beschrijvingen zo incompleet, dat het volstrekt onmogelijk is om een idee te krijgen om welk werk het gaat. Vaak ontbreekt de naam van de kunstenaar en is er alleen een titel genoteerd, zoals ‘deux paysages’, ‘deux pièces, un paysan & une paysanne’, ‘un hareng salé’, ‘un cheval qui pisse’, ‘un chirurgien’... En als de naam van de kunstenaar wel is genoteerd, dan blijft het nog vaak een raadsel om wie het gaat. Hebben we bijvoorbeeld met ‘D. Teniers’ te maken met David Teniers de eerste, de tweede of de derde? Bovendien geeft de catalogus in verreweg de meeste gevallen geen uitsluitend over de gebruikte techniek.

13 Vrijthoff droeg zijn dissertatie op aan Thomas Schwencke (1694-1767), een Maastrichtenaar die als professor in de anatomie en de chirurgie aan de Chirurgische School in Den Haag was verbonden.

14 W.Th.M. Frijhoff, *La société Néerlandaise et ses gradués, 1575-1814* (Amsterdam 1981) 292 e.v.

15 *Idem*, ‘Non satis dignitatis... Over de maatschappelijke status van geneeskundigen tijdens de Republiek’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 96/3 (1983) 379-406, aldaar 292.

Toen Vrijthoff in Leiden ging studeren, was de wereldberoemde Herman Boerhaave (1669-1738) al overleden, maar het onderwijs bleef georiënteerd op deze ‘wetenschappelijke omnivoor’, die hoogleraar in de theoretische en praktische geneeskunde, de botanie en in de scheikunde was geweest.¹⁶ In het medisch denken speelde de humoraalpathologie nog een belangrijke rol. In deze ziekteleer, die teruggaat op Hippocrates en andere Griekse natuurfilosofen, in de tweede eeuw na Christus gesystematiseerd door de Griek Galenus, waren in de loop van de tijd christelijke – ziekte als straf van God! – en astrologische noties geslopen. Het menselijk lichaam bestond volgens de humoraalpathologie uit vier humores of lichaamssappen: bloed, gele gal, zwarte gal en slijm.¹⁷ Verstoring van het natuurlijk evenwicht tussen de lichaamssappen leidde vanuit deze visie tot ziekte. De remedie moest daarom worden gezocht in het herstel van het evenwicht door bijvoorbeeld een dieet in combinatie met aderlaten, purgeren, verkoelende middelen en medicatie, vaak een ingewikkelde mix van exotische ingrediënten.¹⁸ In het achttiende-eeuwse medische denken gingen humoraalpathologische opvattingen op de een of andere manier samen met de acceptatie van ‘nieuwe’ anatomische vondsten en fysiologische inzichten. De geneeskunde was geen monolithisch geheel. Zo bestond naast een iatrochemische richting, waarin pathologische verschijnselen gezien werden als een gevolg van chemische processen, ook een iatrofysische of iatromechanische richting, waarbij de wetten van de fysica en de mechanica werden aangegrepen om lichaamsprocessen te verklaren.¹⁹

Boerhaave was pleitbezorger van de iatromechanica: anatomische en chemische ontdekkingen in combinatie met de toepassing van mechanica – hij beschouwde het menselijk lichaam als een soort machine – leverden essentiële bijdragen aan het inzicht in het functioneren van het lichaam. Vanuit de overtuiging dat aan de werking van het lichaam dezelfde wetten ten grondslag lagen als aan de fysica, bepleitte hij een rationeel en ‘mathematisch’ onderzoek naar de oorzaak van ziekten en naar de structuur van lichamen.²⁰ De geneeskunde moest zich volgens Boerhaave ontdoen van ‘speculaties’ en zich richten op ‘werkelijke kennis’. In navolging van de Engelse arts Thomas Sydenham (1624-1689), een aanhanger van Francis Bacon, zag hij voor de theorie van de lichaamssappen geen bewijs. Patiënten werden ook niet beter van een serie aderlatingen, purgaties en klisma’s. Een geneesheer moest het verloop van de ziekte observeren. De natuur moest haar heilzame werk doen; de dokter kon daarbij hoogstens helpen. Boerhaave wilde via de weg van de empirie, door observaties over ziekten te verzamelen, de geneeskunde verder brengen. Hij

16 L. Kooijmans, *Het orakel. De man die de geneeskunde opnieuw uitvond: Herman Boerhaave 1669-1738* (Amsterdam 2011).

17 De vier humores correspondeerden volgens deze leer met vier temperamenten – sanguïsch, choleric, melancholisch en flegmatisch – en met vier kwaliteiten – warm, droog, koud en vochtig.

18 A. Klijn, *Verlangen naar verbetering. 375 jaar academische geneeskunde in Utrecht* (Amsterdam 2010) 23.

19 R. Porter, ‘The Eighteenth Century’, in: L.I. Conrad e.a. (ed.), *The Western Medical Tradition 800 BC to AD 1800* (Cambridge 1995) 371 e.v.

20 Kooijmans, *Het orakel*, 68 e.v.

Anatomische les in een achttiende-eeuwse collegezaal. Uit: Dionis, P., Cours d'operations de chirurgie: démontrées au Jardin royal (Brussel 1708). Collectie Stadsbibliotheek Maastricht.

ontleende internationale faam aan zijn onderwijs aan het ziekbed; het demonstreren van patiënten in het Leidse gasthuis gebeurde echter in feite op kleine schaal.²¹

Het klinisch onderwijs stond tijdens Vrijthoffs studietijd al helemaal op een laag pitje.²² Het gedachtegoed van Boerhaave kreeg Vrijthoff mee van diens leerlingen, die aan de Leidse medische faculteit waren verbonden. Het onderwijs in de anatomie en de chirurgie was in handen van Bernard Siegfried

21 W. Otterspeer, *Groepsportret met Dame II. De vesting van de macht. De Leidse universiteit 1673-1775.* (Amsterdam 2002) 134.

22 H. Beukers, 'Clinical Teaching in Leiden from its Beginning until the End of the Eighteenth Century', in: *idem* (ed.), *Clinical Teaching, Past and Present* (Amsterdam / Atlanta 1989) 139-152, aldaar 146.

Albinus (1697-1770), een leerling van Boerhaave, en een van de beroemdste professoren in de anatomie in Europa.²³ Onder hem beleefde de Leidse anatomie haar 'grootste bloei'.²⁴ Op systematische wijze gaf hij onderwijs over het skelet en de spieren, en ook over oog en oor, mond en keel, maag en darmen, luchtwegen en ingewanden etc. Hieronymus David Gaubius (1705-1780), eveneens een leerling van Boerhaave, gaf scheikunde en theoretische geneeskunde; hij was auteur van *Institutiones pathologiae medicinalis* (1758), een succesvol pathologie-handboek, dat meerdere malen werd vertaald en tot ver in de negentiende eeuw werd gebruikt. Gaubius werd aanhanger van het vitalisme, een leer die een eenzijdige mechanistische verklaring van het leven verwierp en uitging van het bestaan van levenskrachten of energieën.

Toen Vrijthoff in Leiden studeerde, was de academische status van de chirurgie nog vrij jong. Van oudsher had de *medicinae doctor* het medisch handwerk bij voorkeur aan de niet-academisch gevormde chirurgijn overgelaten, die op zijn aanwijzingen moest handelen. Hij voelde zich met zijn theoretische boekenkennis superieur aan de chirurgijn; de academische voertaal, het Latijn, fungeerde hierbij als sociaal distinctiemiddel. In de loop van de achttiende eeuw tekende zich echter een tendens af tot toenadering tussen genees- en heelkunde. Het wetenschappelijk empirisme stimuleerde de belangstelling voor chirurgie onder de *medicinae doctores*, terwijl de heelkundige elite aansluiting zocht bij de academisch gevormde stand. We mogen niettemin aannemen dat Vrijthoff tijdens zijn studie in Leiden weinig praktische vaardigheden met 'heelkundige kunstbewerkingen' en verloskunde had kunnen opdoen. Sommigen gingen om die reden op studiereis naar Parijs, waar de chirurgie op een hoog peil stond, maar Vrijthoff heeft voor zover bekend een dergelijke tocht niet ondernomen.²⁵ Mogelijk ging Vrijthoff ervan uit dat zijn toekomst in Maastricht, in de militaire geneeskunde, lag. Hij promoveerde op 'dysenterie', misschien niet bepaald een origineel maar wel een relevant onderwerp: dysenterie was een veel voorkomende, gevaarlijke 'legerziekte', waarmee het Maastrichtse militaire hospitaal niet zelden werd geconfronteerd. Vrijthoff verdedigde de toenmalige gangbare opvatting dat miasma's de boosdoeners waren: in de lucht verspreidende schadelijke uitwasemingen van bijvoorbeeld zompige grond of brak water die de lucht met smetstof vervuilden en in combinatie met klimatologische factoren ziekten en plagen veroorzaakten. Het was dan ook zaak om toe te zien op ventilatie en verse lucht: de lucht mocht niet verontreinigd worden door de ontlasting van lijders aan dysenterie.²⁶

23 In 1745 werd Bernard Siegfried Albinus benoemd tot hoogleraar in de geneeskunde; zijn broer Frederick Bernhard Albinus (1715-1778) volgde hem op zijn verzoek op als professor in de anatomie. Bernard Siegfried wendde zich vervolgens tot de fysiologie.

24 Otterspeer, *Groepsportret met Dame II*, 272 e.v.

25 W.Th.M. Frijhoff, 'L' école de chirurgie de Paris et les Pays-Bas: analyse d'un recrutement, 1752-1791', *Lias* 17/2 (1990) 185-239.

26 J.B. Vrythoff, *Specimen inaugurale medicum, de dysenteria. / Qvod ... exc autoritate ... Tiberii Hemsterhuis ... eruditorum examini submittit Joannes Bernardus Vrythoff, Mosa Trajectinus* (Leiden [1747]).

Met kennis gewapend

De gelegenheid om meer praktische ervaring op te doen, liet niet lang op zich wachten. Vrijthoff keerde terug naar Maastricht; het is niet duidelijk wanneer precies – ergens tussen 1747 en 1749 – maar vaststaat dat hij in 1749 tot ‘tweede’ doctor in het militair hospitaal werd benoemd. Dit stond toen onder leiding van Adrien Pelerin (1698-1771), die tevens *professor anatomiae et chirurgiae* aan de Illustre School was.²⁷ Het militair hospitaal, het eerste garnizoenshospitaal in de Republiek, was gehuisvest in het voormalige eerste Minderbroedersklooster (nu Historisch Centrum Limburg), een ruim en ‘luchtig’ gebouw, vlak naast de Jeker om de excrementen in af te voeren.²⁸ Vrijthoff kwam in een voor Maastricht enerverende periode aan. De stad werd geconfronteerd met het oorlogsgeweld als gevolg van de Oostenrijkse Successieoorlog, waarin de Republiek aan de zijde van Oostenrijk en Engeland vocht tegen Frankrijk en zijn bondgenoten. Na de slag van Lafelt in 1747 werden honderden gewonden naar de militaire hospitalen vervoerd; naast het garnizoenshospitaal waren maar liefst zeven andere ‘extraordinaire’ hospitalen ingericht. Soldaten hadden breuken en brandwonden en liepen vaak wondinfecties op, maar zij werden vooral ook getroffen door ‘koortsen’. Onder de soldaten en officieren brak dysenterie en tyfus uit, vaak fatale ziekten, die vanwege het besmettingsrisico voor de behandelaars – en voor de plaatselijke bevolking – eveneens riskant waren.²⁹ Na deze bloedige slag werd Maastricht ingenomen door de Fransen, maar na de beëindiging van de Oostenrijkse Successieoorlog kwam de stad eind 1748 weer in handen van de Republiek.³⁰ Maastricht bleef het belangrijkste bolwerk van de Republiek tegen een potentiële militaire aanval vanuit Frankrijk. Hier bleven gewoonlijk enkele duizenden soldaten en officieren, die uit alle windstreken kwamen, ingekwartierd.

Als *medicinae doctor* bezat Vrijthoff maatschappelijk prestige. Juist in de tweede helft van de achttiende eeuw nam het vertrouwen in medische kennis en medische adviezen over het algemeen ook toe. Vrijthoffs carrière verliep voorspoedig en hij trad daarbij meerdere malen in de voetsporen van Pelerin.

27 H. Hillen, ‘Adrien Pelerin (1698-1771), de eerste hoogleraar geneeskunde in Maastricht’, in: E. van Royen (ed.), *Maastricht kennisstad. 850 jaar onderwijs en wetenschap* (Nijmegen 2011) 90-107.

28 Over het reilen en zeilen van dit hospitaal, zie: A.H.M. Kerkhoff, *Over de geneeskundige verzorging in het Staatse leger* (Nijmegen 1976). Zie ook: J. Notermans, *Het Militaire Hospitaal te Maastricht in het midden van de achttiende eeuw* (Nijmegen 1985). Helaas blijft het vanwege ontbrekend archiefmateriaal onbekend hoe de zieken werden behandeld. Zie ook: H. Hillen (ed.), *Van godshuis naar academisch ziekenhuis. Geschiedenis van het Maastricht Universitair Medisch Centrum +* (Maastricht 2011) 92 e.v.

29 J. Pringle, *Observations on the Diseases of the Army* (London 1764, 4th ed.) 55. Pringle roemde het Maastrichtse hospitaal vanwege zijn ligging vlak bij de Jeker en vanwege de ruimte die toevoer van verse lucht mogelijk maakte. Juist de omstandigheden in de gasthuizen stonden de genezing vaak in de weg. Menigeen bezweek aan de ‘rotkoorts’ of de ‘gasthuiskoorts’, een plotseling opkomende ziekte die vergezeld ging met dodelijke toevallen. Zie: Klijn, *Verlangen naar verbetering*, 38.

30 Vrijthoff was naar eigen zeggen getuige van de brute wijze waarop de Fransen na de overname van de stad in juli 1747 het garnizoenshospitaal opeisten voor hun eigen zieken. Notermans, *Het Militaire Hospitaal te Maastricht*, 89.

Het militair hospitaal van Maastricht werd in 1685 ondergebracht in het voormalige eerste Minderbroedersklooster. Tekening: Ph. Van Gulpen, ca. 1840. RHCL, collectie L.G.O.G.

Hij volgde deze in 1762 op als hoofd van het militair hospitaal, en na Pelerins dood in 1771 werd hij door de Raad van State benoemd tot *professor anatomiae et chirurgiae* aan de Maastrichtse Illustre School, een bovenbouw van de gereformeerde Latijnse school.³¹ Naast Vrijthoff doceerden hier nog vier andere hoogleraren: in de theologie, de wijsbegeerte, de welsprekendheid en het Grieks, en in de astronomie en de aardrijkskunde. De Illustre School in Maastricht bestond sinds 1682. Zij werd toen opgericht vanwege een 'grote politieke, symbolische waarde' als calvinistische tegenhanger van het vier jaar eerder tot universitair

³¹ Er waren o.a. illustre scholen in: Amsterdam, 's-Gravenhage, Middelburg, 's-Hertogenbosch, Harderwijk, Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Leeuwarden.

niveau verheven theologiestudium van de dominicanen.³² Een Illustre School moest 'een sieraad' voor de stad zijn en vakkennis en algemene ontwikkeling onder bredere lagen van de bevolking verspreiden. In hoeverre de Maastrichtse Illustre School daarin slaagde is echter de vraag, want de instelling bleef erg klein.³³

Een gemêleerde en geletterde elite

Met haar ongeveer achttienduizend inwoners was Maastricht omstreeks 1770 een rustige residentie- en garnizoensstad. Dankzij het gemêleerde karakter van de Maastrichtse bovenlaag – zowel qua sociale als religieuze achtergrond – bestond er in de stad een opmerkelijk grote pluriformiteit in denken en doen. Naast het genoemde internationale officierenkorps – met een aanzienlijk contingent Zwitsers³⁴ – bestond die bovenlaag uit vertegenwoordigers van de dubbele (Luikse en Staatse) magistratuur, bestuurders van de Staatse Landen van Overmaas, adellijke families, een op de sociale ladder opklimmende burgerij, invloedrijke katholieke kapittelheren en een handjevol professoren van de Illustre School.

Vrijthoff wist inderdaad als *medicinae doctor* door te dringen tot 'de clan die de leidende functies' in handen had. Hij maakte deel uit van een elite, waarin een protestantse minderheid – gereformeerden, lutheranen en andere denominaties – een belangrijke rol speelde. Dankzij de tweeherigheid hadden gereformeerden en katholieken gelijke rechten in het verder overwegend katholieke Maastricht.³⁵ Vrijthoff vervulde diverse publieke ambten. Hij zat meerdere malen als schepen of gezworen raad in de Brabantse Raad en was dikwijls ouderling van de gereformeerde gemeente en regent van het gereformeerde weeshuis.³⁶

In de tweede helft van de achttiende eeuw manifesteerde zich een nieuw 'moreel burgerschapsideaal'.³⁷ De 'beschaafde burger' beschouwde het als een 'publieke deugd' om zich als 'steunsel der maatschappij' op te stellen door zich voor de politieke gemeenschap in te zetten en actief te zijn in het sociëteitsleven.³⁸ In Maastricht kwamen de 'heren van stand', onder wie Vrijthoff, bij elkaar

32 W.Th.M. Frijhoff, *Keuzepatronen van de universiteit in historisch perspectief* (Rotterdam 1987) 14.

33 Bij het ontbreken van archieven is er weinig over de Illustre School in Maastricht bekend. Zie: S.J. Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de Republiek* (Amsterdam 1961) 155. Zie ook: Hillen, *Van godshuis naar academisch ziekenhuis*, 112 e.v.; D.K.W. van Miert, *Illuster onderwijs: het Amsterdamse Athenaeum in de Gouden Eeuw 1632-1704* (Amsterdam 2005); F.L.R. Sassen, *De Illustre School te Maastricht en haar hoogleraren (1683-1794)* (Amsterdam 1972).

34 C. Claessen, F. Claessen en B. Hollar, *George Hollar, 1752-1823: beroepsmilitair, belastingambtenaar, stadsbestuurder* (Zoetermeer 2007).

35 Maastricht kende twee heren: de Staten Generaal en de Prins-bisschop van Luik. Er waren twee bestuurscolleges; deze vergaderden samen als Indiviese Raad als het om zaken van stadsbelang ging.

36 W. Bax, *Gedenkboek der Nederlandsche Hervormde Gemeente van Maastricht 1632-1932* (Maastricht 1932).

37 Van Goinga en Salman, 'Expansie en begrenzing', 173.

38 W. Velema, 'Beschaafde republikeinen. Burgers in de achttiende eeuw', in: H. te Velde en R. Aerts, *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de Middeleeuwen* (Kampen 1998) 80-99.

in de 'Groote Sociëteit', die onder haar leden vooral garnizoensofficieren telde, vaak van internationale herkomst. Die konden hier schaak, kaart en triktrak spelen, en met elkaar discussiëren aan de hand van kranten uit heel Europa en de uitgebreide boekencollectie van de bibliotheek.³⁹ Daarnaast was Vrijthoff lid van La Constance, een vrijmetselaarsloge, die haar leden vooral onder de adel en de hoge militairen rekruteerde.⁴⁰ In de vrijmetselarij gedijden verlichtingsidealen. Het streven was gericht op morele en geestelijke verheffing, de vervolmaking van het individu, en uiteindelijk van de wereld. Allerlei rituelen versterkten de onderlinge 'broederband'; die band moest – zo was de gedachte – een voorafspiegeling zijn van een nieuwe universalistische en kosmopolitische wereld waarin verdraagzaamheid en wederzijds respect centraal stonden.

Maastricht kende nog meer genootschappen, bijvoorbeeld de Nieuwe Sociëteit, de Burger- en Geestelijke Sociëteit en de Sociëte d'Emulation; deze hebben weinig sporen in de geschiedenis nagelaten, zodat het gissen blijft naar hun historische betekenis.⁴¹ Bekend is dat elders in de Republiek het ontstaan van diverse genootschappen gevoed werd door een verlichtingsdenken dat optimisme uitstraalde: er was geloof in wetenschappelijk gestuurde vooruitgang, in de beheersbaarheid van de natuur en de oorspronkelijke goedheid van de mens. Veel genootschappen ijverden voor menslievende doelen, zedelijke verheffing ofwel het beschaven van lagere standen en het verspreiden van cultuur en nuttige kennis. Ze getuigden van een behoefte aan nationale herleving. Bedoeling was om 'het vaderland' te verheffen, in de veronderstelling dat het land op diverse fronten in verval was geraakt en zijn groot en rijk verleden, de Gouden Eeuw, verloochende.⁴²

Het hoeft geen betoog dat het verlichtingsdenken alleen bij een ontwikkeld, lezend publiek ingang vond.⁴³ In Maastricht kon men vanaf 1774 via de bekende boekhandel en uitgeverij van de Parijzenaar Jean Edmé Dufour aan literatuur van verlichte denkers komen.⁴⁴ Tevens waren hier diverse bibliotheken, niet alleen de al genoemde bibliotheek van de Groote Sociëteit, maar ook een stadsbibliotheek – de catalogus uit 1753 noemde 2.650 werken in 3.500 banden⁴⁵ en de 'Bibliothèque Militaire', de oudst bekende Nederlandse 'genootschapsbiblio-

39 M.A.F.C. Thewissen, *Twee eeuwen Groote Sociëteit van Maastricht: schets van haar geschiedenis van 1760 tot 1960* (Maastricht 1960); J. Notermans, *De Groote Sociëteit* (Maastricht 2010). In 1774 viel het besluit om de Franse encyclopedie van Diderot aan te schaffen.

40 G. Dielemans, *Vrijmetselarij in Maastricht* (Zutphen 2005).

41 Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw*, 13. Over de Groote Sociëteit is meer bekend, zie: Notermans, *De Groote Sociëteit*.

42 W.W. Mijnhardt, *Tot heil van 't mensdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1987).

43 Hoftijzer, 'Leesonderzoek in Nederland over de periode 1700-1850', 168 en 171. In de tweede helft van de achttiende eeuw konden de meeste mensen in de Nederlandse samenleving lezen, waarbij Hoftijzer wel wijst op de grote ongelijkheid in de geletterdheid tussen mannen en vrouwen, armen en rijken, inwoners van Holland en inwoners van de landprovincies, mensen uit de stad en die op het platteland, protestanten en katholieken.

44 Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw*, 17.

45 Mededeling van Emile Ramakers, Stadsbibliotheek Centre Céramique.

theek', waarover verder vrijwel niets bekend is.⁴⁶ De indruk bestaat dat boeken voor (onder)officieren van het Staatse leger buitengewoon belangrijk waren; er werd heel wat gelezen door het officierskorps – ongetwijfeld vooral tijdens perioden van internationale politieke rust.⁴⁷

De verkoopcatalogus

Vrijthoff beschikte over een buitengewoon grote bibliotheek. In de tweede helft van de achttiende eeuw bevond zich in slechts 4 procent van de huishoudens een collectie van meer dan 100 boeken, en zoals gezegd had Vrijthoff er ruim 900.⁴⁸ Wat kan een veilingcatalogus ons als bron vertellen? Hoe interessant dit soort bronnen ook zijn, ze moeten in het onderzoek kritisch en met voorzichtigheid worden gebruikt.⁴⁹ Zo blijft het vaak onduidelijk of de veilingcatalogus wel de hele collectie van de vroegere bezitter omvat. Het is (doorgaans) niet te achterhalen of de lijst wel alle titels van de vroegere eigenaar vermeldt, zoals het trouwens ook niet is te achterhalen of er wellicht later titels aan zijn toegevoegd. Het is ook de vraag of de voormalige eigenaar de boeken wel allemaal heeft gelezen – het bezit van boeken was en is immers vaak een statussymbool. Juist in de achttiende eeuw, toen het fenomeen 'bibliofilie' vanuit Frankrijk overwaaide, werd wel de spot gedreven met bibliofielen, die hun boeken niet lezen maar als pronkstukken 'tentoonstelden' - in de boekenkast of op de salontafel.⁵⁰ Maar daar staat tegenover dat mensen vast ook boeken lezen die ze niet bezaten, bijvoorbeeld door te lenen. Er kan verondersteld worden dat boeken – ook de ongelezen exemplaren – tot iemands 'culturele bagage' behoren; er is altijd een reden geweest om een niet gelezen boek in de verzameling op te nemen, terwijl de optie het boek te lezen altijd open bleef.⁵¹

Een complicatie bij het interpreteren van een boekcatalogus is dat de opsteller ervan meestal meer geïnteresseerd was in de waarde van de boeken dan in de inhoud ervan. Titelbeschrijvingen zijn vaak in de haast en slordig opgeschreven of incompleet.⁵² Ook de boektitels in Vrijthoffs catalogus zijn onvolledig. Ze waren niet alfabetisch of thematisch gerangschikt, maar naar grootte: in folio, in quarto, in octavo et minori forma. Wel had de samensteller een poging gedaan om geneeskundige en niet-geneeskundige werken te onderscheiden, maar dat was slechts tot op zekere hoogte gelukt: tussen de niet-medische

46 L.P. Sloos, *Gewapend met kennis: 500 jaar militaire boekcultuur in Nederland* (Leiden 2012) 18.

47 ZH.L. Zwitser, *'De militie van den staat'. Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1991).

48 www.bibliopolis.nl. Volgens de *Book Sales Catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800* van de Gruys, en De Kooker liep de omvang van de bibliotheken van 'professoren' sterk uiteen, van enkele honderden tot enkele duizenden boeken.

49 Volgens Gruys en Kooker zijn veilingcatalogi fraaie bronnen voor het onderzoek naar de geschiedenis van boeken, de geschiedenis van bibliotheken en de geschiedenis van ideeën en literatuur. Zie: J.A. Gruys en H.W. de Kooker (ed.), *Book Sales Catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800* (Leiden 1997) iii.

50 www.bibliopolis.nl; Hoftijzer, 'Leesonderzoek in Nederland over de periode 1700-1850', 178.

51 *Ibidem*, 174.

52 Taylor and Barlow, *Book Catalogues*, 93.

boeken duiken diverse medische titels op. In de literatuur over het boekenonderzoek op basis van verkoopcatalogi wordt merkwaardig genoeg één ‘complicatie’ bij het gebruik van boekcatalogi nergens genoemd: het probleem voor de historicus om, in dit geval, een bibliotheek van ruim 900 boeken te overzien. Het is niet eenvoudig om alle boeken – aan de hand van de titelbeschrijvingen – te plaatsen en bovendien raakt de historicus in de verleiding om de boeken open te slaan en te lezen – een tijdrovende en snel uit de hand lopende aangelegenheid. Toch liggen hier mooie kansen voor de onderzoeker, nu steeds meer oude boeken gedigitaliseerd en via het *World Wide Web* raadpleegbaar zijn.

Vrijthoffs medische collectie

Vrijthoff had een brede belangstelling, zo valt uit zijn collectie op te maken. Voor een achttiende-eeuwse *medicinae doctor* was universele geleerdheid dan ook een nastrevenswaardig ideaal. Het medische deel van zijn collectie bestond uit ongeveer 400 werken; deze waren voor 50 procent in het Latijn, voor 25 procent in het Frans, voor 24 procent in het Nederlands, en voor 1 procent in het Duits geschreven (drie boeken). In de collectie bevonden zich geen Engelstalige boeken. Wellicht heeft Vrijthoff zich ooit voorgenomen om deze taal te leren, in ieder geval staat *Korte wegwijzer der Engelsche taale; behelzende de noodigste en weezendlykste letterkonstige regelen, om spoedig zonder veel moeite tot kennisse dier taale te geraaken* tussen de titels vermeld.⁵³ Kennelijk hield Vrijthoff zijn ‘vakkennis’ na zijn studie bij; de verkoopcatalogus telt althans bijna 80 boeken van na 1747. Het is trouwens natuurlijk niet uitgesloten, dat hij daarnaast nog boeken aanschafte die eerder waren gedrukt. Hoe dit ook zij, Vrijthoff beschikte over een prachtige collectie medische werken. De fraai geïllustreerde boeken in folioformaat waren in zijn tijd al kostbaar. Vermoedelijk was hij al tijdens zijn studietijd met de opbouw van zijn bibliotheek begonnen, want de Leidse universiteitsbibliotheek stond niet erg goed bekend, met weinig boeken en nogal beperkte openingstijden.⁵⁴ Vrijthoffs boeken laten zich niet simpelweg naar onderwerp indelen, omdat de geneeskunde toen geen scherp afgebakende specialisaties kende. Veel studies, zoals de *Opera omnia* – Vrijthoff had wel bijna twintig van deze *Opera omnia* – waren verzamelwerken van een bepaalde auteur.

Het is interessant om te zien hoe uiteenlopend de onderwerpen waren waarnaar zijn belangstelling uitging, alsof hij de gehele geneeskunde wilde overzien. Net als Boerhaave was hij een intellectuele ‘alleseter’ en zijn oriëntatie op Leiden is daarbij opvallend. Hij bezat circa vijftien boeken van Boerhaave en/of met commentaren op Boerhaave, zoals het vijfdelige handboek dat de

53 W. Sewel, *Korte wegwijzer der Engelsche taale, behelzende de noodigste en weezendlykste letterkonstige regelen, om spoedig zonder veel moeite tot kennisse dier taale te geraaken* *A compendious guide to the English language, containing the most necessary and essential grammar-rules, whereby one may speedily & without much difficulty attain to the knowledge of the aforesaid language* (Amsterdam 1740).

54 J.K. van der Korst, *Een dokter van formaat: Gerard van Swieten, lijfarts van keizerin Maria Theresia* (Amsterdam 2003) 25.

gehele geneeskunde wilde omvatten, verzorgd door Boerhaaves leerling Gerard van Swieten (1700-1772): *Commentaria in Hermannii Boerhaave aphorismos de cognoscendis et curandis morbis*, uitgegeven in Parijs tussen 1769 en 1773.⁵⁵ De intellectuele belangstelling van Vrijthoff strekte zich veel verder uit naar het verleden. Hij verhiel zich tot zijn voorgangers als waren het collega-medicci. Vrijthoff had een stuk of vijf, vaak uitgebreid becommentarieerde, soms meerdelige werken van Hippocrates, 'de vader der geneeskunde', onder andere een klein boekje uit 1605 met de *Aphorismes d'Hippocrates* en een boek in folio formaat *Magni Hippocratis medicorum omnium facile principis* uit 1657.

In Vrijthoffs collectie zaten vijf boeken van Cornelis Bontekoe (1647-1685), waaronder het vele malen uitgegeven *Tractaat van het excellentste kruid thee, 't welk vertoont het regte gebruyk, en de groote kragten van 't selve in gezondheid, en siekten*, in een Franse vertaling uit 1693 (de eerste druk was uit 1678). Bontekoe had in Leiden gestudeerd en was aanhanger van het Cartesianisme. Hij was een onafhankelijk denker, die voortdurend kritische kanttekeningen plaatste bij de geneeskunde en op de noodzaak van het experiment wees. Als pleitbezorger van de iatrochemie keerde hij zich tegen aderlaten en de andere bekende medische remedies en stelde dat vooral thee, maar ook koffie en chocolade de gezondheid bevorderen.⁵⁶

Tijdens zijn Leidse studietijd werd Vrijthoff vermoedelijk vooral doorkneed in de iatromechanica en de iatrofysica. In zijn bibliotheek zaten in ieder geval opvallend veel, maar liefst zeven, vaak meerdelige werken van Friedrich Hoffmann (1660-1742), een tijdgenoot van Boerhaave, die stelde dat het lichaam niet tot een machine gereduceerd kon worden en de iatrofysische richting insloeg.⁵⁷ Daarnaast had hij vijf, eveneens vaak meerdelige werken van de veelzijdige Albrecht von Haller (1708-777), een Zwitserse medicus die nog bij

55 Dit werk kreeg vele drukken en vertalingen en zou tot ver in de negentiende eeuw worden geraadpleegd. *Ibidem*, 1.

56 J.I. Israel, 'Enlightenment, Radical Enlightenment and the 'Medical Revolution' of the Late Seventeenth and Eighteenth Centuries', in: O.P. Grell en A. Cunningham (ed.), *Medicine and Religion in Enlightenment Europe* (Cambridge 2007) 5-28, aldaar 7-11. Vrijthoff had naast het beroemde traktaat de volgende boeken van Bontekoe: *Notae provocatoriae in corollaria, quae disputationi suae de ictero opposuerat* (Amsterdam 1682); *Fragmenta, dienende tot een onderwys van de beweginge, en vyandschap, of liever vriendschap, van het acidum met het alcali. Mitsgaders phlegma, spiritus, oleum, sulphus, terra, en caput mortuum. Alsmede de grondt-slagh, tot opbouw der medicynne en chirurgie* ('s-Gravenhage 1683); *Korte verhandeling van 's menschen leven, gezondheid, siekte, en dood, begrepen in een drie ledige reden. I. Over 't lighaam en sijne werkingen in gezondheid; II. Over de ziekte en desselfs oorsaken; III. Over de middelen, om het leven en de gezondheid te bewaren en te verlengen* ('s-Gravenhage 1684); *Metaphysica, et liber singularis de motu, nec non ejus dem œconomia animalis. Opera posthuma, quibus accedit Arnoldi Geulincx* (Leiden 1688).

57 Vrijthoff had de volgende boeken van Friedrich Hoffmann: *Consultationum et responsorum medicinalium centuria I: Morbos capitis et pectoris. II: Morbos abdominis* (1734), *Opuscula medico-practica sev dissertationes selectiores antea diversis temporibus editæ nunc revisæ et avctiores* (1736), *Opuscula pathologico-practica* (1738), *Medicinae rationalis systema*, 8 dln. (1738), *Medicinae rationalis systema; supplementum* (1740) en een boek over medische ethiek: *Medicus politicus sive Regulæ prudentiæ secundum quas medicus juvenis studia sua & vitæ rationem dirigere debet, si famam sibi felicemque praxin & cito acquirere & conservare cupit* (1738).

Amputatietechnieken vormden een belangrijk onderdeel van de militaire geneeskunde.

Uit: Heister, L., *Institutiones chirurgicae in quibus quidquid ad rem chirurgicam pertinent, optima et novissima ratione pertractatur* (Amsterdam 1739). Collectie Stadsbibliotheek Maastricht.

Boerhaave geneeskunde had gestudeerd en vooral op het gebied van de fysiologie baanbrekend werk verrichtte.⁵⁸

Duidelijk is dat Vrijthoff hoe dan ook speciale belangstelling aan de dag legde voor anatomie en chirurgie, verloskunde en militaire geneeskunde; ook was hij geïnteresseerd in lopende discussies over venerische ziekten en variolatie (het uitlokken van een pokkeninfectie door iemand met echte pokstof in te enten). Hij beschikte over om en nabij vijftig, dikwijls standaardwerken over anatomie en chirurgie. In zijn bibliotheek stond onder andere de fraaie door Gerard de Lairese met soms confronterende tekeningen geïllustreerde anatomieatlas uit 1685 van Govard Bidloo (1649-1713), die aan de Leidse universiteit verbonden was geweest.⁵⁹ Verder bezat Vrijthoff de anatomieatlas *Anatome corporis humani* uit 1697 van IJsbrand van Diemerbroeck (1609-1674), legerarts en hoogleraar anatomie in Utrecht die al omstreeks het midden van de zeventiende eeuw naar een toenadering tussen chirurgie en academische

58 Namelijk de volgende werken van Albrecht von Haller: *Opuscula botanica* (1749), *Primae lineae physiologiae in usum praelectionum academicarum* (1751), *Disputationes chirurgicae selectae*, 5 dln. (1755-1756) en *Disputationes ad morborum historiam et curationem facientes, collegit Alb. Hallerus*, 7 dln. (1757-1760). A. von Haller, *De variolis, apoplexia et hydrope* / S.A.D. Tissot *De variolis, apoplexia et hydrope* (Lausanne 1765). Zie: Porter, 'The Eighteenth Century', 93 e.v.

59 M. Fournier, 'De microscopische anatomie in Bidloo's *Anatomia humani corporis* (1685)', *Tijdschrift voor de geschiedenis van de geneeskunde, de natuurwetenschappen, wiskunde en techniek* 8/4 (1985) 187-208. R. Knoeff, 'Moral Lessons of Perfection: A Comparison of Mennonite and Calvinist Motives in the Anatomical Atlases of Bidloo and Albinus', in: O.P. Grell en A. Cunningham (ed.), *Medicine and Religion in Enlightenment Europe* (Cambridge 2007) 121-144.

geneeskunde had gestreefd.⁶⁰ Hij had een tweede druk, uit 1725, van de anatomieatlas van Andreas Vesalius (1514-1564), *Opera omnia anatomica & chirurgica*, verzorgd door Boerhaave en Bernard Siegfried Albinus, van wie Vrijthoff les had gehad.⁶¹ Ook had hij de *Epistolae anatomicae duae: novas observationes* (1728) van de fameuze hoogleraar te Padua Giovanni Battista Morgagni (1682-1771), die als een van de eersten op het belang van *post mortem* onderzoek wees om de oorzaak van ziekte te achterhalen.⁶²

In de catalogus waren ook vele klassieke werken over chirurgie te vinden. De ontwikkeling van de (algemene) chirurgie had uiteraard veel te danken aan de 'oorlogs-chirurgie'.⁶³ Het oudste boek over chirurgie in Vrijthoffs collectie *Medecynboec ende chirurgie* uit 1614 was geschreven door een Italiaan, Giovanni de Vigo (1450-1525). De werken van De Vigo behoorden twee eeuwen lang tot de populairste chirurgische handboeken in Europa; er stonden praktische adviezen in over amputaties en de behandeling van (schot)wonden met kokende olie.⁶⁴ Ook bezat hij chirurgische boeken van de Italiaan Fabricius ab Aquapendente (1537-1619), en de Duitsers Wilhelmus Fabricius Hildanus (1560-1634) en Michael Ettmüller (1644-1683) – het ging hierbij om in de zeventiende eeuw bekende werken; het was gebruikelijk dat medische handboeken een lang leven kenden.

Vrijthoffs verzameling getuigt van zijn sterke oriëntatie op de Franse chirurgie. Zo had hij *De chirurgie ende alle de opera, ofte wercken van Ambrosius Paré* uit 1604. De roem van Paré (1510-1590), een legerchirurg, was vooral gebaseerd op het feit dat hij zich tegen het gebruik van kokende olie bij de behandeling van schotwonden keerde en de noodzaak beklemde om een wond goed te reinigen; ook introduceerde hij een verbeterde amputatiemethode, waarbij de bloedvaten werden verbonden ter voorkoming van nabloedingen.⁶⁵ De collectie bevatte verder twee boeken van de Franse chirurg Pierre Dionis (1643-1718), anatoom en chirurg aan de Jardin du Roi te Parijs. Het was juist tijdens Vrijthoffs leven dat de Franse chirurgie een hoog peil bereikte. In Parijs bevonden zich het Hôtel Royal des Invalides voor 'uitgediende krijgslieden', het Hôtel Dieu en het Hôpital de la Charité; de duizenden zieken in deze hospitalen boden kansen om niet alleen theoretische kennis, maar ook praktische ervaringen op te doen, zoals met chirurgische ingrepen. De achttiende eeuw is wel als 'de Franse periode in de geschiedenis van de Nederlandse chirurgie' getypeerd.⁶⁶ Vrijthoff bleef zich kennelijk bijscholen en bezat een groot aantal (Franstalige) boeken van chirurgen als Augustin Belloste (1654-1730), Henry-François Le Dran (1685-1759), René Jacques Croissant de Garengéot (1688-1759),

60 Klijn, *Verlangen naar verbetering*, 28.

61 H.L. Houtzager, 'De Leidse Vesalius-uitgave uit de 18e eeuw: een coproductie van Boerhaave en Albinus', *Geschiedenis der geneeskunde* 6/1 (1999) 14-21.

62 D. de Moulin, *A History of Surgery with Emphasis on the Netherlands* (Dordrecht 1988) 154.

63 V.M.E. Winters, *Staal tegen staal: de oorlogs-chirurgie van de oudste tijden tot heden* (Utrecht 1939).

64 De Moulin, *A History of Surgery*, 77 e.v.

65 J.A. Verdoorn, *Arts en oorlog* (Amsterdam 1972) 77.

66 *Ibidem*, 155.

Gilles Levacher (1693-1760), Georges de La Faye (1699-1781) en Jacques Daran (1701-1784). Van de Parijse chirurg Croissant de Garengot had hij maar liefst vijf boeken.⁶⁷ Deze studies behandelden niet alleen amputaties vanwege bijvoorbeeld gangreen of ernstige botbreuken, maar ook operaties in verband met kankergezwellen, nierstenen en hernia's, zoals liesbreuken.

Vrijthoff richtte zich echter niet exclusief op Frankrijk. In zijn verzameling was het boek te vinden van de Engelse leger-chirurg John Ranby (1703-1773) *La methode de traiter les playes d' armes-à-feu* (1745), een vertaling van *The method of treating gun-shot wounds* (1744). Ranby hemelde het gebruik van Peruviaanse bast op, de schors van de kinaboom bij de bestrijding van pijn en koorts als gevolg van schot- of etterende wonden: 'A medicine, which no human eloquence can deck with panegyric, proportionable to its virtues. Of such incomparable benefit it is to mankind'.⁶⁸ Ook bezat hij enkele in Nederland gunstig ontvangen boeken van de Oostenrijks-Hongaarse chirurg Joseph Jacob Plenck (1738-1807), die over uiteenlopende aspecten van de geneeskunde publiceerde.⁶⁹ Zo prijkte in Vrijthoffs boekenkast Plencks *Compendium institutionum chirurgicarum pro tironibus chirurgiae* uit 1780, een tweedelig overzichtswerk, eigenlijk een leerboek voor beginners, waarin alle aspecten van de chirurgie helder en beknopt werden behandeld. Vermoedelijk gebruikte Vrijthoff Plenck bij het onderwijs aan leerling-chirurgijns. Zijn collectie bevatte ook het door Plenck geschreven *Heelkundige artzeny winkel, of chirurgyns-apotheek: vervattende alle beproefde en hedendaagsch gebruikelijke bereide en samengestelde heelmiddelen, ter geneezing van uitwendige ziekten* (1779).

Dat Vrijthoff betrokken was bij de opleiding van chirurgijns lijkt waarschijnlijk: hij bezat drie examenboeken voor chirurgijns, onder andere de negende druk van *Het nieuw hervormde examen van land- en zee-chirurgie: behelzende al 't geen een chirurgyn kennen en behandelen moet te land en ter zee, in veldlegers en zeeslagen* (1748). Daarnaast bezat hij een hele reeks leerboeken: *Kweekschool der heelkunde* (1771), *Kweekschool der ontleedkunde* (1772), *Kweekschool der Ziektekunde* (1772), *Kweekschool der Artzeny-kunde* (1773) en *Kweekschool der Scheikunde* (1773) – het ging hierbij steeds om 'verzamelingen en waarneemingen uyt de beste en nieuwste schryvers getrokken'. De meeste leerboeken waren in het Nederlands geschreven en gezien vanuit Vrijthoffs perspectief van recente datum, zoals *De gezuiverde heelkonst, ter onderwyzing van den leerenden en konstoeffenenden heelmeeester t'zamengesteld* (1761) van de hand van Johannes de Gorter (1689-1762). De Gorter, oorspronkelijk een chirurgijn, had in Leiden geneeskunde gestudeerd en was op aanraden van Boerhaave als hoogleraar in Harderwijk aangesteld, waar hij de chirurgie op

67 Vrijthoff had twee edities van *Traité des opérations de chirurgie, suivant la mécanique des parties du corps humain*. 2 dl. (Paris 1720); een editie van *Nouveau traité des instrumens de chirurgie les plus utiles, et de plusieurs nouvelles machines propres pour les maladies des os*. 2 dl. (La Haye 1725); en twee edities van: *Traité des opérations de chirurgie, fondé sur la mécanique des organes de l'homme, & sur la théorie & la pratique la plus autorisée* (Paris 1731).

68 J. Ranby, *The method of treating gun-shot wounds* (London 1760, 2nd ed.) 32.

69 De Moulin, *A History of Surgery*, 157.

een hoger plan wilde brengen door aan chirurgijns onderwijs te geven in de Nederlandse taal.⁷⁰

Het lijkt aannemelijk dat Vrijthoff naast onderwijs aan leerling-chirurgijns als 's Lands Doctor ook onderwijs aan vroedvrouwen en vroedmeesters gaf. Het is bekend dat de opleiding in de vroedkunde vanaf 1779 in Maastricht was gereguleerd om de toen heersende misstanden aan te pakken.⁷¹ In Vrijthoffs catalogus staan zeker vijftien boeken vermeld met betrekking tot verloskunde. Ook hier gaat het om vaak Nederlandstalige, betrekkelijk recente werken van na 1750. De belangstelling voor heekunde ging hand in hand met die voor verloskunde. Was de verloskunde van oudsher het terrein van vroedvrouwen, door de toenemende heekundige bemoeienis ontstond een nieuwe groep vroedmeesters. Anders dan de vroedvrouwen mochten deze tijdens de bevalling instrumenten gebruiken zoals een verlostang of de hefboom van Hendrik van Roonhuysen.⁷² De twee oudste boeken in Vrijthoffs collectie over verloskunde waren (internationale) klassiekers, namelijk *Traité des Maladies des Femmes Grosses et Accouchées* (1694, 5de editie) van François Mauriceau (1637-1709) en *Algemeene verhandeling van de Kraamkunde, behelzende alles wat het kinderbaaren aangaat, en eenen bekwaamen vroedmeester maken kan* (ca. 1735) van Pierre Dionis.

Mauriceau behandelde in zijn driedelige studie de anatomie van de vrouwelijke genitalia, de ziekten van de zwangere vrouw, de normale en abnormale partus en de zorg voor moeder en kind in het kraambed. Hij verwierf bekendheid met een naar hem genoemde handgreep om een kind in stuitligging ter wereld te brengen. Dionis verwerkte nieuwe inzichten over voortplanting en (on)vruchtbaarheid en over de noodzaak een pas geborene colostrum te laten drinken. Beiden keerden zich tegen een keizersnede tenzij de moeder al 'den geest hadgegeeven', 'want deze ingreep is meedogenloos'.⁷³ Niettemin was Vrijthoff geïnteresseerd in deze ingreep bij (nog levende) berende vrouwen getuige het boek *Histoire de deux opérations césariennes faites avec succès, la première le dix-sept juin 1746, la seconde le vingt-neuf avril 1749* (1750) van Samson Gabriel Guenin (?-?).⁷⁴ De meeste boeken over 'vroedkunde' waren van na 1770. Ze behandelden onder meer kunstverlossingen, zoals het klieven van het schaambeentje als alternatief voor een keizersnede, en andere gynaecologische

70 Kooijmans, *Het orakel*, 229.

71 J.H. Starmans, *Verloskunde en kindersterfte in Limburg: folklore, geschiedenis, heden* (Maastricht 1930) 101.

72 De Amsterdamse vroedmeester Hendrik van Roonhuysen hield zijn vinding lang geheim. Alleen tegen forse betaling kon men het 'Roonhuysiaans geheim' – een hefboom die tijdens een moeilijke bevalling achter de kaakhoek van een kind werd gehaakt – kopen. In 1753 werd de hefboom echter openbaar gemaakt in het boek – Vrijthoff had een exemplaar – *Het ontdekt Roonhuysiaans geheim in de vroedkunde* (Leiden 1753), geschreven door Jacobus de Visscher.

73 Dionis, *Algemeene verhandeling van de Kraamkunde*, 273.

74 Guenin ging over tot een keizersnede bij een (stervende) vrouw in barensood om het kind te redden. Als een vrouw toch moest sterven tijdens een bevalling – zo redeneerde hij – dan kon zij beter binnen een kwartier overlijden ten gevolge van een keizersnede dan na een urenlange martelgang vanwege een moeizame bevalling.

Pagina uit het bekende handboek van François Mauriceau over de behandeling van vrouwenziekten.

Uit: Mauriceau, Fr., *Traité des maladies des femmes grosses, et de celles qui sont accouchées; avec une description très-exacte de toutes les parties de la femme qui servent à la génération; le tout accompagné de plusieurs figures convenable au sujet* (Parijs 1738-1740). Collectie Stadsbibliotheek Maastricht.

ellende die tot operatief ingrijpen noopte.⁷⁵ De bibliotheek omvatte echter ook diverse leerboeken die zich speciaal op vroedvrouwen richtten, zoals *De wel onderwezene vroedvrouw, of grondig en beknopt onderwijs, van het geen een vroedvrouw weeten, en verrichten moet. In vraagen en antwoorden saamengesteld* (1771) van Johann Hendrik Schütte (1694-1774)⁷⁶ uit Kleef, plus de *Grondbeginzels der verloskunde. Ten nutte der vroed-vrouwen ten platten lande in vraagen en antwoorden opgesteld* (1779) van Jean Louis Baudelocque (1745-1810), een verloskundige uit Parijs, en *Naauwkeurig onderwijs in de vroedkunde* (1778) van Jan de Reus (1709-

75 A. Benevoli, *Heelkundige waarneemingen /beschreeven door Antonius Benevoli, ... en Cajetanus Tacconi, ... Vertaald en met aanmerkingen vermeerderd door Jan Bernard Sandifort* ('s-Gravenhage 1770); A. le Roy, *Recherches sur la section de la Symphyse du Pubis* (Paris 1778).

76 De moeder was, aldus Schütte, 'verpligt' om borstvoeding te geven, zo niet dan handelde zij 'tegen het oogmerk van den Alwyzen Schepper, en tegen de wetten der natuur'. J.H. Schütte, *De wel onderwezene vroedvrouw of grondig en beknopt onderwijs, van het geen een vroedvrouw weeten, en verrichten moet. In vraagen en antwoorden saamengesteld* ('s-Gravenhage 1771) 199.

1789) chirurgijn en stadsvroedmeester te Harlingen. De Reus drukte vroedvrouwen op het hart het natuurlijk proces zo veel mogelijk zijn gang te laten gaan, waarbij hij zich op de beroemde Petrus Camper (1722-1789), toen hoogleraar (in onder andere) chirurgie en verloskunde in Groningen, en Boerhaave beriep. Bij problemen werden de vroedvrouwen – het hoeft niet te verbazen – geacht de hulp van een medicus in te roepen. Opmerkelijk is de boektitel van een werk van een medicus uit Londen, Hugh Smith (1736-1789), die overigens in Leiden had gestudeerd: *De artz der moeders: in aangenaame spectatoriale vertoogen, op eene klaare en eenvoudige wyze leerende, wat men moet doen om het gestel van jonge kinderen voor te bereiden tot een gezond, lang, en gelukkig leven* (1775). Dit boekje vol medische en opvoedkundige adviezen richtte zich op jonge en ‘verstandige moeders’ die in goede verstandhouding met ‘bekwaame geneesheeren’ hun kinderen wilden grootbrengen.

Naast de boeken over de behandeling van schotwonden en twee verhandelingen over de bestrijding van lintwormen – met platen, zo staat in de titelbeschrijving – bevatte Vrijthoffs bibliotheek drie standaardwerken over militaire geneeskunde. Zo bezat hij het nu nog zeer leesbare, in het Frans vertaalde en vele malen herdrukte werk van de Italiaan Luca Antonio Porzio (1689-1763) *La médecine militaire ou l'art de conserver la santé des soldats dans les camps* (1744). Porzio beklemde de noodzaak om ziekte, zoals dysenterie en ‘koortsen’, te voorkomen. Dat was niet eenvoudig aangezien juist soldaten sterk blootgesteld werden aan zowel felle zon als vieze, vochtige luchten. Dysenterie en andere buiklopen veroorzaakten vaak nog meer doden dan de militaire strijd, zo stelde Porzio, die de noodzaak beklemtoonde van goede lucht, schoon water en sanitaire maatregelen. Hij riep op een voorbeeld te nemen aan de Turken die excrementen en kadavers begroeven.⁷⁷ Het beste middel om de gezondheid te bewaren was echter goed eten en Porzio schrijft dan ook bijna 100 bladzijden lang over het nut van schoon water, het matig gebruik van wijn en bier, goed en vers brood, groenten, gekookte eieren met een beetje peper en in olijfolie gebakken vlees met fijne kruiden als majoraan en marjolein, en knoflook – de kwaliteit van het Noord-Europese voedsel kon hem weinig bekoren.⁷⁸

Vrijthoff had ook het bekende boek van John Pringle (1707-1782), een Britse legerarts, een Schot, die (ook al) een tijd bij Boerhaave had gestudeerd. Pringle was als ‘physician general’ betrokken geweest bij de troepen die in 1748 rond Maastricht waren gelegerd. In 1752 publiceerde hij *Observations on the Diseases of the Army in Camp and Garrison*. Dit boek werd in vele landen vertaald en beleefde in 1810 nog een tiende herdruk.⁷⁹ De eerste Nederlandse versie verscheen in 1785, maar Vrijthoff raadpleegde de Franse vertaling uit 1771. Pringle verklaarde schatplichtig te zijn aan Hippocrates, de Engelse geneesheer Thomas Sydenham

77 L.A. Porzio, *La médecine militaire ou l'art de conserver la santé des soldats dans les camps* (Parijs 1744) 271. Ook verhaalde hij over een veldslag waarbij 50.000 (!) paarden bezweken (p. 274), maar die konden beter voor het leer worden gebruikt.

78 *Ibidem*, 64-154.

79 J.A. van Vels-van Dongen, ‘Zeeuwse koorts of Engels ziekte?’, *Geschiedenis der geneeskunde* 11/5 (2007) 302-312, aldaar 303.

(1624-1689) en Boerhaave. Zijn handboek was in de geest van Sydenham gebaseerd op empirisch onderzoek, dat wil zeggen op eigen waarnemingen en oorlogservaringen. De belangrijkste oorzaak van besmettelijke legerziekten als dysenterie, tyfus, cholera en 'gele koorts' was volgens hem vuile lucht.⁸⁰ De militaire hospitalen waren de grootste boosdoeners, omdat daar weinig geventileerd werd.⁸¹ Maar funest voor de gezondheid was vooral een vochtig klimaat, aldus Pringle, die verder wees op de heilkracht van de natuur en het belang van hygiëne, goede voeding (niet te veel fruit), goede kleding, schoon water en frisse lucht ter voorkoming van 'legerziekten'. Als therapie beval hij in vrijwel alle gevallen (meerdere) aderlatingen aan, soms in combinatie met braakmiddelen, het zetten van klysma's, het gebruik van kinabast en andere ingewikkelde recepten.

Een ander recent boek over militaire geneeskunde was van de hand van Van Swieten: *Korte beschrijving en geneeswys der ziekten, welke veelzins in de heirlegers voorkomen*. Van dit boek – in 1758 voor het eerst in het Duits verschenen – bezat Vrijthoff twee exemplaren: een Franstalig uit 1760 en een Nederlandstalig uit 1764. Het moest de auteur, als richtlijn dienen voor de chirurgijns, wanneer er geen medici beschikbaar waren.⁸² Van Swieten had nota genomen van het werk van Pringle en ging net als deze vooral in op besmettelijke aandoeningen, waarbij hij met zijn adviezen meestal op dezelfde lijn zat. Maar anders dan Pringle beschouwde Van Swieten 'de venus-ziekte' ofwel de 'lues venerea' als een legerziekte.⁸³ In dit boekje pleitte hij voor een kwiksublimaatdrank als therapeuticum. Op zich was het gebruik van kwik bij de behandeling van syfilis al langer bekend, maar de lijders werden vaak op de een of andere manier met een kwikzalf ingesmeerd in de veronderstelling dat een forse speekselvloed een gunstige therapeutische werking zou hebben. Het vrij grote aantal boeken (circa tien) over geslachtsziekten in Vrijthoffs bibliotheek wekt inderdaad de indruk dat deze ziekte(n) dikwijls voorkwam(en) in het Staatse leger. Zo vermeldt de catalogus *De morbis venereis* (1738) van de gezaghebbende Franse geneeskundige Jean Astruc (1684-1766), die in 1736 de eerste grote verhandeling over deze ziekte publiceerde. Dit boek bleef tot diep in de achttiende eeuw het standaardwerk over venerische ziekten. Astruc ging ervan uit dat syfilis en gonorrhoea manifestaties van een en dezelfde ziekte waren, een opvatting, die in de loop van de achttiende eeuw discussie opriep. Van Swieten bijvoorbeeld was ervan overtuigd dat 'de venus-ziekte' en gonorrhoea twee verschillende ziekten waren. Bovendien was discussie over de vraag waar de ziekte vandaan kwam en hoe deze het beste behandeld kon worden: moest kwik in verdunde vorm worden opgedronken, ingespoten of uitgesmeerd?⁸⁴ Vrijthoff hield zich

80 Bij 'gele koorts' ging het hoogstwaarschijnlijk om malaria.

81 Pringle, *Observations on the diseases of the army*, 3 e.v.

82 Het boek kreeg ook een Spaanse en Italiaanse vertaling. Van der Korst, *Een dokter van formaat*, 187 e.v.

83 G. van Swieten, *Korte beschrijving en geneeswys der ziekten, welke veelzins in de heirlegers voorkomen* (Amsterdam 1764) 99 e.v.

84 L.E. Merians, *The Secret Malady: Venereal Disease in Eighteenth-century Britain and France* (Lexington 1996).

Een afbeelding uit het kruidenboek van de Antwerpenaar Rembertus Dodonaeus, 1583.
Collectie Stadsbibliotheek Maastricht.

er goed van op de hoogte, gezien zijn collectie. Zo had hij onder meer: *Traité des maladies vénériennes* (1775) van de Franse geneeskundige Pierre Fabre (1716-1793), *Dissertation sur l'origine de la maladie vénérienne pour prouver que le mal n'est pas venu d'Amerique, mais qu'il a commencé en Europe, par une epidémie* (1778) van de in Parijs werkzame Portugese geneeskundige António Nunes Ribeiro Sanches (1699-1783) en *Méthode nouvelle et facile de guérir les maladies venériennes, en introduisant le mercure, dans la ciruclation des humeurs par les petits vaisseux absorbans de l'intérieur de la bouche* (1782), een uit het Engels vertaalde studie van Peter Clare (1738-1786), een bekende geneesheer uit Londen.

Vrijthoffs bibliotheek getuigt ook van een andere discussie die de gemoe-deren vooral in de tweede helft van de achttiende eeuw bezighield: de vraag of variolatie al dan niet raadzaam en acceptabel was in de strijd tegen pokken. In streng gereformeerde kringen werd variolatie afgewezen: God stuurde de pokken om gelovigen te beproeven en zondaars te bestraffen. De ingreep bracht trouwens ook medische risico's met zich mee. Dat Vrijthoff zich voor deze kwestie interesseerde, lag voor de hand. Pelerin toonde ook al belangstelling voor variolatie; in 1719 was hij op een dissertatie over pokken gepromoveerd.⁸⁵ En daarbij, in 1780 braken de pokken uit in Maastricht en Vrijthoff had toen vijf jonge kinderen. De meeste *medicinae doctores* stelden zich afwachtend op ten aanzien van variolatie. Vermoedelijk stond Vrijthoff in ieder geval niet negatief tegenover variolatie: in alle vijf boeken die hierover gingen werd een lans voor deze wijze van inenten gebroken.⁸⁶

Vrijthoff hield er dus een zowel kwalitatief als kwantitatief aanzienlijke verzameling boeken op na over anatomie, chirurgie, militaire geneeskunde en lopende discussies over venerische ziekten en variolatie. Maar eigenlijk had hij over elk medisch onderwerp wel iets lezenswaardigs in zijn bibliotheek staan. Zo beschikte hij over enkele kruidboeken, zoals het schitterend geïllustreerde *Stirpivm historiae pemptades sex* (1583) van de Antwerpse Rembertus Dodonaeus (1517-1585) en diverse boeken met recepturen, zoals de *Pharmacopoea Leidensis* uit 1732. Ook had hij de zestiende druk, uit 1767, van een encyclopedie met allerlei recepten *Gazophylacium medico-physicum, oder Schatz-Kammer medicinisch- und natürliche Dinge* van de Duitser Johan Jacob Woyt (1671-1709).

Opmerkelijk is verder de monumentale, ruim 800 pagina's tellende historische studie van de Zwitserse geneesheer Daniel Le Clerc (1652-1728) *Histoire de*

85 W. Rutten, 'De vreselijkste aller harpijen': pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw. Een sociaal-historische en historisch-demografische studie (Wageningen 1997) en *idem*, 'Adrien Pelerin en de pokkenbestrijding' (onuitgegeven verhandeling 1998).

86 B.L. Tralles, *De methodo medendi variolis hactenus cognita saepe insufficiente magno pro inoculatione argumento: dissertatio epistolaris* (Vratislaviae 1761); A. von Haller, *De variolis, apoplexia et hydrope* / S.A.D. Tissot *De variolis, apoplexia et hydrope* (Lausanne 1765); A. Monro, *Etat de l'inoculation de la petite vérole en Ecosse* (Edinburg 1766); T. Dimsdale en E. Sandifort, *Verhandeling over de tegenwoordige manier van inenting der kinder-pokjes, waarbij gevoegd zijn eenige proeven, in het werk gesteld met oogmerk om te ontdekken de uitwerkingen van een soortgelijke behandeling in de natuurlijke kinderpokjes* ('s-Gravenhage 1768); A. van Ghert, *Het verschil tusschen A. van Ghert ... en ... F. H. Cremers ... naamentlyk of den jongen heer Cassa na de inenting der pokken die andermaal door de natuurlyke weg heeft bekoomen? Briefsgewys ondersogt en beslist* (Breda 1771).

la medecine (1723; de eerste druk verscheen al in 1696). Aardig is verder het boek van Julien Jean Offray de La Mettrie (1709-1751), na zijn overlijden gepubliceerd, *Caractères des médecins*, waarin de auteur zich vrolijk maakte over de dikdoenerij van de medische stand. Dat hij zoiets schreef illustreert in feite de steeds stevigere positie die *medicinae doctores* maatschappelijk gezien gingen innemen. Vrijthoff had ook boeken van de bekende Zwitserse katholieke geneesheer Samuel Auguste Tissot (1728-1797), onder andere *Raadgeving voor de gezondheid van den gemeenen man* (1765) en *Verhandelingen over het onanisme* (1775).⁸⁷ Beide werken waren heuse bestsellers en kregen diverse herdrukken, edities en vertalingen. Vanuit zijn behoefte om 'het volk' te instrueren ofwel te verheffen toonde Tissot zich een man van de Verlichting. Hij populariseerde medische kennis en versterkte de positie van de medicus door erop te wijzen, dat zijn adviezen golden als er geen medicus in de buurt was. Zijn fulmineren tegen masturbatie – volgens hem een ziekelijke neiging met de allervreselijkste gevolgen – zou tot in de twintigste eeuw nog grote invloed hebben.

Vrijthoffs niet-medische collectie

In de 'appendice' van de verkoopcatalogus staan rond de 500 overwegend niet-medische publicaties vermeld. Het zijn voor meer dan de helft Nederlandstalige publicaties, vooral die van na 1750; voor de rest werden ze in het Frans, Latijn en Duits uitgegeven. Het niet-medische deel bestond uit ongeveer 65 procent theologische en stichtelijke literatuur, 10 procent geschiedwerken, 8 procent geografie en reisbeschrijvingen, 2 procent romans en verhalenbundels en 15 procent van alles en nog wat, dat wil zeggen filosofische werken, tijdschriften, kookboeken, boeken met kaartspelletjes en brochures over 'diverse onderwerpen'. Welk licht werpt deze niet-medische boekencollectie op Vrijthoff? Opvallend is de brede horizon van deze *medicinae doctor* en zijn bijzondere interesse in godsdienstige vraagstukken. Deze voorkeur komt overeen met de bevindingen van andere studies over boekencollecties van stedelijke elites in de achttiende eeuw.⁸⁸ Hij had diverse bijbeledities – op zich niet opmerkelijk want voor gereformeerden is het lezen van de Bijbel, 'het levende Woord van God', van essentieel belang. In de catalogus staan circa tien bijbeledities, onder andere een 'Vorstermanbijbel' uit 1532 *Den Bibel, tgeheele Oude ende Nieuwe Testament met grooter naersticheyt naden Latijnschen text gecorrigeert...* – dit is één van de eerste Nederlandstalige bijbels, die teruggaat op de tekst van Erasmus.⁸⁹ Ook had hij (onder andere) *La Sainte Bible, qui contient le Vieux et le Nouveau Testament, c'est à dire l'ancienne et la nouvelle alliance* (1724), becommentarieerd door Jean-Frédéric Ostervald, een Zwitserse gereformeerde theoloog, die op het belang wees de Bijbel te lezen om zo inspiratie op te doen voor het verrichten van 'goede daden' en een 'moreel hoogstaand' leven. Op Vrijthoffs boekenplanken

87 A.S. Emch-Dériaz, *Tissot, physician of the enlightenment* (New York 1992).

88 Hoftijzer, 'Leesonderzoek in Nederland', 174 e.v.

89 <http://www.bijbelgenootschap.nl/nieuws/art/vorstermanbijbel-digitaal/>

stonden talloze werken op het gebied van Bijbel-exegese, psalmen en gezangen, de Heidelbergse catechismus, godsdienstige overdenkingen en beschouwingen over nut en noodzaak van de christelijke moraal en van een deugdzaam leven voor een zedelijke samenleving. Ook interesseerde hij zich voor godsdienstgeschiedenis, niet alleen de geschiedenis van het protestantisme, maar ook die van het katholicisme, het Jodendom, de islam en die van 'alle de religien en ketteryen in Asia, Africa, America en Europa, van 't begin des Werelds tot desen teghenwoordigen tijdt'.⁹⁰

Het boekenbezit van Vrijthoff bestond daarnaast uit ongeveer vijftig werken op het gebied van (politieke) geschiedenis. Zijn belangstelling daarvoor bleek onder meer uit *P.C. Hooft's Nederlandsche historiën*, (1677) en uit *Gedenkschriften behorende tot de historie van Holland* (1704) van Louis Maurier. Maar hij las ook recentere biografieën over buitenlandse koningen, koninginnen en tsaar Peter de Grote, en bezat het uit het Engels vertaalde elfdelige imposante naslagwerk *Hedendaagsche historie. Het vervolg van de algemeene historie, behelzende de Europesche historie* (1762-1787), dat een algemene geschiedenis wilde bieden met aandacht voor buiten-Europese landen, vanuit een Europees perspectief. Van zijn kosmopolitische belangstelling getuigen voorts de ongeveer dertig land- en volkenkundige boeken, reisboeken en reisverslagen met veel informatie over andere volken, over landen als Rusland, Zweden, Italië, Denemarken, Corfu, Spanje, Zwitserland, Portugal, Frankrijk, Polen, Engeland, Ierland, en zelfs India, China en Bengalen...⁹¹ Zo bezat Vrijthoff het prachtig geïllustreerde boek *Toonneel van China* (uit 1668) van de Jezuïet Athanasius Kircher, die een positief getoonzette geschiedenis van China had geschreven. Dit soort vaak fraai uitgegeven boeken waren populair onder de 'betere' burgerij, die er goede sier mee

90 A. Bower, *Historie der Pausen, zedert de opregting van den Stoel van Romen tot op den Tegenwoordigen Tyd* (Amsterdam 1754-1768); *Historie, van den oorspronck, geslacht, geboorte, opvoedinge en leere des grooten valschen propheetes Mahomets, Alsmede, hoe hy zijn secte onder de Menschen gestroyt: en van die aenghenomen is ... en wat van Roomsche keyseren Leone en Severo tot op dese tegenwoordige tijt toe daer af voorseyt is Oorspronck, geslacht geboorte, opvoedinge, en leere van Mahomet* (Amsterdam 1627); J.B. Bossuet, *Uytlegging der Katholyke leeringe, raekende de hedendaegsche geloofsverschillen* (Antwerpen 1678); J. van den Honert, *Vraagstukken met derselver antwoorden tegen de leer der Papisten, tot bevestiging der gereformeerde Nederlandsche Jeugd, gerigt naar Gods zuiver Woord* (Leiden 1745); A. Ross, 's *Weerelds Gods-diensten, of Vertoog van alle de religien en ketteryen in Asia, Africa, America en Europa, van 't begin des Werelds tot desen teghenwoordigen tijdt toe* (Amsterdam 1666).

91 Hier slecht enkele voorbeelden uit Vrijthoffs interessante collectie reisboeken – de meeste zijn van na 1750: A. Kircherus, *Toonneel van China, door veel, zo geestelijke als werreltlijke, geheugteekenen, verscheide vertoningen van de natuur en kunst, en blijken van veel andere gedenkwaardige dingen, geopent en verheerlykt* (Amsterdam 1668); J.F. la Fiteau, *De zeden der wilden van Amerika: zynde een nieuwe uitvoerige en zeer kurieuse beschryving van derzelve oorsprong, godsdienst, manier van oorlogen, huwelyken, pvoeding, oeffeningen, feesten, danzeryen, begravenissen, en andere zeldzame gewoonten; tegen de zeden der oudste volkeren vergeleken, en met getuigenissen uit de oudste Grieksche en andere schryveren getoetst en bevestigt* ('s-Gravenhage 1731); J. Bell, *Reizen van Petersburg, door verscheidene en wel de voornaemste gewesten van Asia* (Leiden 1770); T. Shaw, *Reizen en aanmerkingen door en over de Barbaryen en het Ooste* (Utrecht 1773); J.-F. Peyron, *Nouveau voyage en Espagne : fait en 1777 & 1778; dans lequel on traite des mœurs, du caractere, des monumens anciens & modernes, ... avec de nouveaux détails sur son état actuel* (Londen 1782).

kon maken en status aan kon ontlenu. Tegelijkertijd droegen deze boeken over buitenlandse, 'exotische' culturen, waarbij soms bewondering voor het 'andere' meespeelde, bij aan het relativeren van de eigen cultuur.⁹² Veel recente romans en gedichtenbundels zaten niet in Vrijthoffs collectie, wel de verzamelde werken (uit 1712) van de gereformeerde Jacob Cats (1577-1660), die de geschiedenis is ingegaan als 'de belichaming van de Nederlandse burgerlijkheid' en generaties lang populair was bij een groot publiek vanwege zijn burgerlijk-moralistische lessen, verpakt in toegankelijke taal, op rijm. Hoewel Cats' ster in de loop van de achttiende eeuw dalende was, kreeg hij rond 1775 symboolwaarde in de strijd voor het nationale herstel.⁹³ Wellicht was Vrijthoff meer in de Franse literatuur geïnteresseerd. In de 'appendice' staat althans vermeld dat hij tien delen had van het 18-delige overzichtswerk *Bibliothèque Française, ou histoire de la littérature Française. Dans laquelle on montre l'utilité que l'on peut retirer des livres publiés en François depuis l'origine de l'imprimerie* (1741-1745).

In de categorie 'van alle en nog wat' zaten enkele filosofische werken maar niet die van bekende Verlichtingsdenkers als John Locke, Pierre Bayle, Voltaire en Jean-Jacques Rousseau. Wel had Vrijthoff het boek *Redenkundige bedenkingen over het vermogen van het menschelyke verstand, en het recht gebruik daar van in de kennis der waarheid* (1739) van de Duitse verlichtingsfilosoof Christiaan Wolff (1679-1754). Deze exponent van het rationalisme ging ervan uit dat de rede de enige bron van kennis is, en dat de mens deze aan God had te danken. Vrijthoffs hang naar universele kennis – op zich een kenmerkend verlichtingsideaal – komt ook naar voren uit het feit dat hij de 23 delen van de *Bibliothèque Britannique ou histoire des ouvrages des savans de la Grande-Bretagne* (1733-1746) had én 38 delen van de *Bibliothèque raisonnée des ouvrages des savants de l'Europe* (1728-1747). Deze 'bibliotheken' waren boekhandelstijdschriften, beide van protestantse signatuur, en dienden als 'platform' voor geleerden die er hun nieuwste ideeën ventileerden over diverse takken van wetenschap en politiek.⁹⁴ De *Bibliothèque Britannique* richtte zich op Franse vertalingen van in het Engels gepubliceerde wetenschappelijke en literaire teksten. De *Bibliothèque raisonnée des Ouvrages des Savans de l'Europe* kan beschouwd worden als 'een tempel van

92 E. van der Wall en L. Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding: religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2008) 18-19.

93 J. Kloek, 'Burgerdeugd of burgermansdeugd? Het beeld van Jacob Cats als nationaal zedenmeester', in: H. te Velde en R. Aerts, *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de Middeleeuwen* (Kampen 1998) 100-122.

94 R. van Vliet, 'De *bibliothèque impartiale*, 1750-1758: geleerentijdschrift en boekhandelstijdschrift', *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw* 21 (1999) 35-63, aldaar 35. De *Bibliothèque Britannique ou histoire des ouvrages des savans de la Grande-Bretagne* had een oplage van 1.500 exemplaren, de *Bibliothèque raisonnée des ouvrages des savants de l'Europe* van 800 tot 1.200. Deze maandschriften hielden rond 1750 op te bestaan. Volgens Kloek was een verschuiving in koop- en leesgedrag te zien van het lezerspubliek, dat steeds meer de voorkeur gaf aan fictie en populair-wetenschappelijke non-fictie, zoals reisverslagen, geschiedwerken etc. Deze verschuiving is ook uit de bibliotheek van Vrijthoff op te maken. Zie: J.J. Kloek, 'De lezer als burger. Het literaire publiek in de achttiende eeuw', *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw* 26 (1994) 177-191, aldaar 180.

Europese cultuur', omdat hierin (alle) belangrijke wetenschappelijke werken die in Europa verschenen werden besproken.⁹⁵

De culturele bagage van Vrijthoff

De bibliotheek van Vrijthoff was rijk en veelomvattend: hij leek zich bijkans voor alles te interesseren. Hoewel, goed beschouwd treft men in zijn bibliotheek vooral 'functionele' boeken aan, dat wil zeggen bijbelse en theologische beschouwingen, werken die gerelateerd waren aan zijn beroep, en informatieve boeken over geschiedenis en verre landen. Als *medicinae doctor* aan het Militaire Hospitaal en professor in de anatomie en de chirurgie aan de Illustre School in Maastricht hield hij zich op de hoogte van de ontwikkelingen in de geneeskunde. Voor Vrijthoff berustte het 'bouwwerk' van de achttiende-eeuwse geneeskunde op de 'bouwstenen' van zijn voorgangers en hij achtte dan ook de werken van zijn 'voorzaaten', om met Dionis te spreken, hoog. Werkend in de traditie van Boerhaave, die een empirische en mechanistische benadering in de geneeskunde bepleitte, stond hij open voor 'nieuwe' gedachten en opvattingen, zoals die van bijvoorbeeld Von Haller, Tissot en La Mettrie. Was de medische wetenschap in de achttiende eeuw al verre van een monolithisch geheel, in het hoofd van Vrijthoff co-existeerden ook uiteenlopende richtingen en benaderingen in de geneeskunde. Hoe dit ook zij, tegen de achtergrond van de 'helse discussie' over de verhouding tussen religie en Verlichting – waarbij de verstandhouding als veelzijdig wordt getypeerd⁹⁶ – roept de boekencollectie het beeld op van Vrijthoff als een gereformeerde medicus die een 'gematigde' Verlichting vertegenwoordigde.⁹⁷ Deze richting, overwegend protestants van karakter, was dominant in de Republiek.⁹⁸ Het streven was gericht op harmonie tussen rede en openbaring, geloof en wetenschap; er was hier geen scherp conflict tussen religie en Verlichting zoals in Frankrijk.

Het intellectuele klimaat in Maastricht profiteerde van de bestuurlijke tweerigheid: protestanten en katholieken leefden naast elkaar en rivaliseerden met elkaar op cultureel gebied, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de ontstaansgeschiedenis van de Illustre School. Bepalend voor het culturele klimaat was bovendien het *va et vient* van de Staatse troepen met hun internationaal samengestelde officierenkorps. Vrijthoffs collectie getuigt van een brede internationale oriëntatie, vooral op Frankrijk, maar later ook op Duitsland en Engeland. De

95 B. Lagarrigue, *Un temple de la culture européenne (1728-1753). L'histoire externe de la bibliothèque raisonnée des ouvrages des savants de l'Europe* (Nijmegen 1993).

96 Een van de eersten die deze 'helse discussie' aangwendelden was Rienk Vermeij in zijn artikel 'Wat is Verlichting', *De achttiende eeuw: documentatieblad van de Werkgroep Achttiende Eeuw* 38 (2006) 93-103; zie ook: Van der Wall en Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding*, 13-35.

97 Israel, 'Enlightenment, Radical Enlightenment and the 'Medical Revolution'. In relatie tot geneeskunde en Verlichting onderscheidt Israël een (dominante) gematigde, een conservatieve en radicale richting.

98 E. van der Wall, 'Religie en Verlichting. Harmonie of conflict? Inleiding op het themanummer', *De achttiende eeuw: documentatieblad van de Werkgroep Achttiende Eeuw* 32 (2000) 5-15.

medische wetenschap was (en is) een internationale aangelegenheid en het is niet onwaarschijnlijk dat Vrijthoff zich via het Staatse leger op de hoogte kon houden van (nieuwe) studies op het gebied van de (militaire) geneeskunde. Vrijthoffs internationale oriëntatiekader blijkt ook uit de vele theologische werken, de diverse (reis)boeken over uiteenlopende culturen en de internationale tijdschriften in zijn collectie, publicaties, waaraan hij als welgesteld burger prestige ontleende, maar die hij ongetwijfeld ook aanschafte om zich verder te ontwikkelen. Verbonden aan het Militaire Hospitaal en de Vrijmetselarij werd hij in de dagelijkse praktijk vaak geconfronteerd met mensen uit alle windstreken en uit andere culturen – een verfrissende ervaring die bij hem kennelijk godsdiensttolerantie en cultuurrelativisme stimuleerde.

Levens einde

Voor Vrijthoff moeten zijn laatste jaren zwaar zijn geweest. In juli 1789 brak in Parijs de Franse revolutie uit, waarop 5.000 vluchtelingen, aanhangers van het *ancien régime*, hun toevlucht in Maastricht zochten. De vestingstad werd in februari 1793 weer het strijdtoneel van oorlogsgeweld, toen Franse troepen Maastricht belegerden. Daarbij werd de Illustre School verwoest. Een maand later kwam de stad weer in handen van de Republiek, mede dankzij de inzet van 1.400 geëmigreerde Franse adellijke officieren. Vrijthoff maakte niet meer mee hoe het *ancien régime* instortte en de Franse revolutionairen Maastricht innamen om een 'nieuwe tijd' aan te kondigen. Hij overleed, 70 jaar oud, op 15 april 1793. Zijn uitvaartdienst had plaats in de protestantse Sint-Janskerk. Twaalf jaar later, na de dood van zijn echtgenote, maakten zijn nazaten zijn boekencollectie te gelde.